

ציפי פליישר

אום כולת'ום

גישת החוקר המערבי הדיסציפלינרי

לרגל תרגומו לעברית של ספרה של וירג'יניה דניאלסון, קולה של מצרים — אום כולת'ום, שירה ערבית, החברה המצרית במאה העשרים. מאנגלית: חנה עמית-כוכבי, הוצאת פרדס, 2003.

טוב עשתה הוצאת 'פרדס' כשיזמה את פירסום ספרה של וירג'יניה דניאלסון בתרגום לעברית, וכך נתברכה קהיליית האינטלקטואלים בישראל בספר מכובד על אודות הזמרת האגדית אום כולת'ום. זהו מעשה חלוצי ומקורי, והוא מסייע להַבְנֹת בתוך הכרתנו נדבכים פותחי אופקים אל דמותה של גיבורת התרבות הזאת — ועל כך מגיעה, ראשית לכול, הכרת תודה.

נקודות המוצא לכתיבת מונוגרפיה על אודות אום כולת'ום יכולות להיות מגוונות: הייצא הכותב מן המוסיקה (הקומפוזיציות והטקסטים המולחנים)? מן המוסיקולוגיה (מחקר הרקעים הנקודתיים לשניהם)? מן המזרחנות (דגש על התקופה שבה פעלה הזמרת)? מן הפנומן של אמנות הביצוע (קשרי יוצר-מבצע-קהל, שהם מיוחדים מאוד במקרה זה)?

בשנת 1994, לפני עשר שנים, הייתה עדיין הקרקע בתולה מאוד. יצאתי אז באופן נחרץ להגנתה של הזמרת המרוקאית-צרפתייה סאפו, שעמדה לבוא לישראל ולהשתתף בפסטיבל ישראל באותה שנה. תחת הכותרת 'קטטה', עם תמונה החושפת שד וירך של סאפו, הובאו בעיתון העיר (תל-אביב) ציטוטים קשים של המתנגדים להבאתה של סאפו לישראל, כדי לשיר את שיריה של אום כולת'ום בגירסה משלה בתוך פסטיבל ישראל! הצלחתו של המופע של סאפו בפסטיבל ישראל 1994 הייתה מדהימה.

היום מסע הגנה כזה כבר אינו נחוץ. הקשב בסביבתנו לקולות המזרח — אם תרצו, לעולם המוסיקה האחרת, ה'לא-מערבית' — גדל מאוד מאז. פעילותן לאורך השנים של קבוצות כ'אנסמבל מזרח ומערב', או 'בוסתן אברהם', שלא לדבר על שילוב חומרים 'מן הרחוב הישראלי' בשנים האחרונות — כפי שעושות להקת 'שבע' או להקת 'שוטי הנבואה', מכסים ומשלימים את בורות ההתנגדות.

אום כולת'ום בהופעה חיה, תמונה מתוך הסרט *Umm Kulthum, A Voice Like Egypt*, 1996,
בבימויה של מיכל גולדמן

אום כולת'ום ניצבת במלוא העוצמה כמתרס עמיד, שמכל צידיו מקיפים אותה האוהבים הקלאסיים והסקרנים החדשים. ואם כן, בשלנו לפתוח את ספרה של דניאלסון ולעיין בו.

ד"ר וירג'יניה דניאלסון היא אתנומוסיקולוגית. תואר הדוקטור שלה בתחום זה הוא מטעם אוניברסיטת אילינוי, והתיזה שלה עוסקת במוסיקת עולם. עם זאת, אין ספק, הספר שכתבה מסגיר את האוריינטציה המערבית החזקה של דניאלסון. תחום האתנומוסיקולוגיה, החדש באופן יחסי, מרבה, מטבע הדברים, להתמקד ברקעם החברתי של התכנים המוסיקליים-אמנותיים של מושאי המחקר. כך גם כאן. דניאלסון מפגינה דיסציפלינה מחקרית מערבית מחמירה, לעתים אובייקטיביסטית יתר על המידה. זוהי ביוגרפיה שנכתבה כפרי מחקר מדעי, והיא עתירת פרטים על אודות הרקע החברתי של מצרים בזמן ההתרחשויות. הביוגרפיה מתקדמת צעד אחר צעד עם השנים: מאז ילדותה העשוקה של אום כולת'ום בכפר שעל הדלתה, ועד לתהילה הגדולה — בעיקר דרך פרטי-הפרטים של בניית מעמדה התקשורתית והפופולריות העצומה של הזמרת.

הדוקטרינה המערבית המובהקת שנקטה בעניין זה דניאלסון, כבר אינה כל כך טבעית לנו, כמי שחיים בצומת התרבות שבה 'מזרח' ו'מערב' כבר נפגשו, והסימביוזה ביניהם כבר החלה לחלחל לעומק.

המחברת העניקה לספרה את הכותרת 'קולה של מצרים', דהיינו — כוונתה להביא בספר השתקפות של חיי התרבות והחברה במצרים דרך תיאור חייה של הזמרת, ואלה חשובים לגביה אפילו יותר מהפנומן של הזמרת עצמה.² הפרטים הרבים אמנם מקרבים אותנו אל המציאות החברתית שדניאלסון טרחה לתאר, מציאות שבתוכה גלגלי מכונת שימון הקריירה עובדים במלוא הקצב. אולם נשאלת השאלה, האם אי אפשר היה לקצר בהם לטובת התמקדות במספר נקודות עיקריות — השייכות עדיין לתחומי האינטרסים של דניאלסון. לדוגמה, רגע המיפגש עם מוחמד עבד-אל-והאב, שהוליד את היצירה החשובה 'אינת עומרי', או ביטול מהדורות חדשות לטובת שידורה של היצירה עד סופה... שלא לדבר על הבלטת אנקדוטות כמו הכיסא של קזאבגי (נגן העוד והמלחין, יד ימינה של אום כולת'ום), שלבקשתה נותר ריק בהופעותיה לאחר מותו. גם אי-הבלטת הרפרטואר המרכזי של אום כולת'ום, דוגמת השיר הארוך 'אל אטלאל' ('על חורבות האהבה'), שקנה לו כבר פירסום עולמי, בתוך מונוגרפיה על הזמרת הגדולה — הוא עניין הדורש בדק-בית לגבי הגישה שנבחרה לכתיבת מונוגרפיה על הזמרת הגדולה.

2 למתעניינים בכיוונים אלה, שבהם הלכה דניאלסון, מומלץ לעיין בכיבליוגרפיה שלה — רבים מכתבי-העת שבהם השתמשה ושמתוכם הביאה מאמרים, נמצאים במדפי הספריות באוניברסיטאות בארץ.

כל אלה, כמו גם ניסיון לנתח את שילוב הטכניקה הקולית עם המנעד הרחב למען הסבר הצבעים המתגוונים בתוך המבע הרגשי המדייק והמעמיק של אמנות הזימרה של הזמרת – כל זה כבר נוגע לגישה שונה בתכלית מזו של דניאלסון לכתובת מונוגרפיה על אום כולת'ום. לעומת זאת, כדאי להזכיר בהקשר זה את הגישה הרווחת בספרים שהתפרסמו לאחרונה על אודות אום כולת'ום במדינות ערב. הספרים הם, כמובן, בערבית, והם שמים במרכזם את הרפרטואר המושר – עד כדי הבאת אנתולוגיות מלאות של מילים עם תווים בצירוף שמות המחברים, שנות הופעת השירים ועדויות על הקשרי חיבוריהם (חלקם, למשל, שירים מתוך ששת הסרטים שבהם כיכבה אום כולת'ום כגיבורה ראשית). החלק הביוגרפי בהם קצר, עובדתי למדי, ומעמת את סיפור נישואיה המתחלפים עם הפן החברתי המובהק, של תרומתה לאחדות האומה הערבית בכללה. 'הצדדים האפלים', של התככים הנקשרים לבניית כוח ומעמד אדירים כשל אום כולת'ום, נעדרים.

אביא כאן מעט מן העדויות המרתקות שמצאתי, למשל, בספרו של סעד סאמי רמדאן, 'אום כולת'ום – קול בהיסטוריה של אומה',³ מופיעים ביטויים כגון אלה שביב הדמות הבלתי-נתפסת: 'אום כולת'ום – מתנת האל, נושאת עוצמת הנילוס עד לסוריה'; 'אום כולת'ום הקימה את אחדות העם הערבי'; 'כוכב המזרח'⁴ הוא כוכבי השמים, נפרש מן האדמה ולעבר כל הגבולות כולם'; 'אום כולת'ום – רחבה ואקדמית... (מפי עבד אל-והאב). טיפות לחלוחית כגון אלה חסרות אצל דניאלסון. דומני שהנוקשות השכלתנית המערבית, בצירוף עבודת הנמלים הסיזיפית, הביאו להישג מחקר נדיר, אך גימדו את המיתוס. צריך היה לפרוץ אותו במעט, ולא להתרחק ממנו: כיצד פשוט-עם זו הגיעה למרומים, ומאותם מרומים צללה שוב אל עומק ליבם של פשוטי-העם בשיריה הארוכים. קובלת הד"ר חנה עמית-כוכבי,⁵ מתרגמת הספר מן המקור האנגלי בנאמנות רבה: 'היה לי נוח לקרוא ולתרגם – אבל הייתי מאחלת לקוראים ספר יותר אטרקטיבי, שפחות דומה לדוקטורט. דניאלסון סטירילית מדי...'

התבררנו, אם כן, בספר שמצייד אותנו בשפע אינפורמטיבי. איש-איש מאיתנו, כצרכני תרבות, יחליט במה עניינו: בתכנים הבלתי-נמנעים הכרוכים ביציאה מן הכוח אל הפועל, או באמנות הצרופה. אני ממליצה לכל מי שמתעניין באום כולת'ום לנסות בכל זאת להתנתק מעט מהשפע הזה בבואו להאזין לזימרתה משפרת החושים. ההדוניזם הזה הוא הזכות והחירות של כל אחד

3 رمضان، سعد سامي، "أم كلثوم: صوت في تاريخ أمة"، الشركة العالمية للكتاب، لبنان ١٩٩٧.

4 'כוכב המזרח' הוא הכינוי המפורסם ביותר לזמרת.

5 הד"ר חנה עמית-כוכבי היא ראש החוג לשפה ולספרות ערבית ומכשירה מתרגמים מערבית לעברית במכללת בית-ברל, מתרגמת פעילה ומוסיקאית חובבת.

מאיתנו. ואז נגיע אט-אט אל ה'טרב' – אותו ריגוש עמוק, שהגדרות המילון אינן יכולות לו.

'דניאלסון משלבת בין כתיבה ביוגרפית לבין תיאוריות חברתיות', כנאמר באחורי הספר. זהו רק אחד הצוהרים אל תוך ההיכל. בתור שכזה, הצוהר הזה, דהיינו הספר הזה, עשוי לשרת קהלי יעד שונים, כמו מזרחנים, וכן חוקרים בתחומי לימודי הנשים ומדעי התרבות. כיווני התעמתות נוספים, בלתי-נמנעים, עם דמות הענק של אום כולת'ום, חסרים. עובדה היא, שההנאה החושית כבר החלה לתפוס את הנפש ואת האוזן ברחבי העולם המערבי – אבל הסקרנות לדעת – כיצד ולמה – טרם באה על סיפוקה.

ניתן לעכל את הפנומן של אום כולת'ום דרך האזנה אינטנסיבית להקלטותיה במינוני זמן הולכים ומתארכים. בד בבד, יש להיעזר ברישומים מוסיקליים של הלחנים הבסיסיים, ולסגל אל מולם אוזן רגישה לכל הניואנסים האילתוריים. ייתכן שההנאה מהממד הזה באמנותה של אום כולת'ום תגבר דווקא בעזרת רישומים מוסיקליים נוספים על השלד המלוּדי, למשל באמצעות טכניקות חדשות של רישום תווים, שהורגלנו אליהן היום.

הדמיון הטיפולוגי בין האילתור בג'אז והאילתור במוסיקה מזרחית מותר ואתנו שוב עם אותה אבחנת יסוד: שכל אל מול רגש: פיתוח מלוּדי או הרמוני או קצבי במערב, אל מול היענות אינטואיטיבית סוגסטיבית אל צורכי הרגש במזרח. קרי: האמירה, שאום כולת'ום התנגדה לתווים ומנעה אותם מהנגנים היא אבסורדית: הנגנים נזקקו אך ורק לתווי המלוּדיה הבסיסית, ומשם והלאה הם כבר זרמו עם אום מרצונם. אנו, כנסותנו להתחקות אחר מה שהתרחש, נוכל להגיע לדקדוקי-יתר ברישומים לאחר מכן, וזאת בתנאי שהשירה הונצחה בהקלטות (את הפסנתר המאלתר הג'אזי של Art Tatum הנציחו בכתובים לאחר מותו...).

מה שחסר עוד בספרה של דניאלסון, הוא מספר דוגמאות מוסיקליות טקסטואליות, משיאי התופעה והישגיה – מלוּים בניתוחים מעמיקים יותר, הן בטקסטים והן במוסיקה. נראה שהדוגמאות הספורות שבחרה המחברת משרתות בשטחיות רק את הרגע שבו נמצאת דניאלסון בתוך הנרטיב שלה ובלא יתר אחריות למשמעותן של דוגמאות מופת מתוך הרפרטואר של אום וכותביה. ועדיין, בתוך השאיפה הגדולה של דניאלסון לקונטקסט חברתי-היסטורי, חסרה תשומת-הלב, למשל לאַסְמֶהָאן – שקדמה לאום במצרים, ולפיירוז הלבנונית – 'אילית המחר' (בזמנו), שבאה לאחריה.

ולסיום – בצמוד לספר כזה, שהוא מפעל פורץ דרכים ואופקים, מתבקש תקליטור עם מספר דוגמאות מוקלטות. אי אפשר להחיות את הצלילים מתוך דפי הספר, גם אם הנרטיב היה מתמלא בעוד טיפות לחלוחית רגשית, ללא תקליטור, שירחיב את מושגיהם של הקוראים ואת חווייתם.